70 ปีแห่งการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรม

สุนนท์ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา

1. ความนำ

สมาคมสถาปนิกสยามได้รับการสถาปนาขึ้นในปี พ.ศ. 2477 ก่อนหน้านั้นประมาณ 10 ปี รัฐบาลสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ริเริ่มออกกฎหมายคุ้มครองโบราณสถานขึ้นในปี พ.ศ. 2466 นับเป็นความก้าวหน้าที่สำคัญในกระบวนการสงวนรักษามรดกทางสถาปัตยกรรมของชาติ และในวาระที่สมาคมสถาปนิกสยามได้ถูกก่อตั้งขึ้นมาจนมีอายุครบ 60 ปีในปี พ.ศ. 2537 ผู้เขียนเห็นว่าเป็นการประจวบเหมาะในการที่จะพิจารณาถึงพัฒนาการของงานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในประเทศไทย ซึ่งได้รับการพัฒนาขึ้นในระยะเวลาที่ไล่เลี่ยกัน คือ อยู่ในช่วงเวลาราว 70 ปี (พ.ศ. 2466-2436) ที่ผ่านมา โดยที่ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงปรากฏการณ์ที่มีความสำคัญในการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมในช่วงเวลาดังกล่าว

อนึ่งศัพท์ว่า "การอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรม" ในที่นี้ผู้เขียนขอให้ความหมายดังนี้

"การอนุรักษ์" หมายถึง การรักษา การตามรักษา และหมายถึงการปกป้องและการคุ้มครอง โดยมีจุดมุ่งหมายในการที่จะคงคุณค่าของสิ่งหนึ่งสิ่งใดเอาไว้

"มรดกทางสถาปัตยกรรม" ในที่นี้หมายถึง มรดกทางวัฒนธรรมอันเป็นสิ่งก่อสร้างที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นมาก และมีคุณค่าทางวัฒนธรรมทั้งในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ และเทคโนโลยี ตลอดจนหมายถึงกลุ่มอาคารและ/หรือบริเวณพื้นที่ซึ่งมีหลักฐานสิ่งก่อสร้างอันมีคุณค่าทางวัฒนธรรมอันควรแก่การอนุรักษ์

2. การอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรม 2466-2475

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชสมบัติในปี พ.ศ. 2453 และได้ทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานออกประกาศ "ประกาศจัดการตรวจรักษาของโบราณ" ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2466 นับว่าเป็นกฎหมายฉบับแรกของไทยที่ได้กล่าวถึงการสงวนรักษาโบราณสถาน

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าทรงเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงได้รับการศึกษาจากตะวันตก แต่พระองค์ก็ทรงมีความสนพระทัยในด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีของไทยอย่างลึกซึ้ง และในส่วนของความสนพระทัยของพระองค์ในเรื่องเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมโบราณนั้นพระองค์ได้ทรงแสดงพระราชดำริเอาไว้ในพระราชนิพนธ์คำนำหนังสือเรื่อง "เที่ยวเมืองพระร่วง" ซึ่งได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2450 ครั้งยังทรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มีใจความบางตอนว่า "....แต่นอกจากที่จะเล่าเรื่องไปดูโบราณสถานต่าง ๆ ให้นักเลงโบราณสถานคดีฟังและออกความคิด หวังใจว่าหนังสือเล่มนี้จะมีผลอย่างอื่นบ้างคือประการหนึ่งบางทีจะทำให้คนไทยรู้สึกขึ้นมาบ้างว่า ชาติไทยเราไม่ใช่ชาติใหม่ และไม่ใช่ชาติที่เป็นคนป่าหรือที่เรียกตามภาษาอังกฤษ "อันศิวิไลซ์" ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมามากแล้ว.....คนไทยโบราณมีแต่คิดและอุตสาหะทำสถานที่ใหญ่โตงดงามขึ้นไว้ให้มั่นคง คนไทยสมัยนี้มีแต่รื้อถอนของเก่าหรือทิ้งให้โทรมเพราะมัวหลงนิยมในของใหม่...."[1] และอีกตอนหนึ่ง

ว่า ".....ยังในส่วนช่างของไทยเรา ซึ่งเวลานี้อยู่ข้างจะโทรมอยู่มากนั้น บางทีถ้าได้ดูรูปสถานที่และลวดลาย ซึ่งได้พยายามฉายรูปมาพิมพ์ไว้ในหนังสือนี้จะเกิดรู้สึกขึ้นได้บ้าง ว่าฝีมือช่างไทยเราได้เคยดีมาแต่โบราณแล้วหากมาทิ้งกันให้เลือนกันไปเองจึงได้โทรมนักและจึงได้พากันมัวหลงนึกไปเสียว่าวิชาช่างของเราเลวนัก ต้องใช้ตามแบบฝรั่งจึงจะงาม ที่จริงฝีมือและความคิดของเขากับของเราก็งามด้วยกันทั้งสองฝ่ายแต่งามไปคนละทาง....."

ฉะนั้นจะเห็นว่าพระองค์ทรงเล็งเห็นคุณค่าและความสำคัญของงานสถาปัตยกรรมโบราณในฐานะที่เป็นหลักฐานอันแสดงถึงความมีอารยธรรมของชาติ นอกจากนั้นแล้วยังทรงชี้ประเด็นว่างานสถาปัตยกรรมโบราณเหล่านั้นยังเป็นหลักฐานความรู้ในทางวิชาช่างอีกด้วย แนวพระราชดำริในเรื่องโบราณสถานดังกล่าวนั้นเป็นพระราชดำริที่สำคัญ และทรงมีมาช้านานก่อนที่จะทรงขึ้นครองราชสมบัติและคงจะเป็นแรงผลักดันอันสำคัญที่ทำให้เกิดประกาศจัดการตรวจรักษาของโบราณขึ้นในปี พ.ศ. 2466 ซึ่งเป็นช่วงเวลาก่อนสิ้นรัชกาลเพียง 2 ปี

2.1 กฎหมายและการจัดองค์กรสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง การริเริ่มของรัฐบาลในการสงวนรักษาโบราณสถานและโบราณวัตถุในสมัยรัชกาลที่ 6 นั้นนับว่าเป็นพื้นฐานของการจัดการสงวนรักษาโบราณสถานของรัฐในเวลาต่อมา และถึงแม้ว่าในระยะแรกนั้นจะยังไม่มีผลงานทางด้านปฏิบัติมากนัก แต่ที่สำคัญก็คือการวางพื้นฐานของกฎหมายตลอดจนการจัดตั้งองค์กรและเจ้าพนักงานในการปฏิบัติงานสงวนรักษาโบราณสถานและโบราณวัตถุซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญสำหรับการพัฒนางานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในยุคต่อมา

2.1.1 ประกาศจัดการตรวจรักษาของโบราณ พ.ศ. 2466 ประกาศฉบับนี้ลงวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2466 และปรากฏในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 40 พุทธศักราช 2466[2] และมีองค์ประกอบของประกาศอยู่ 3 ส่วนด้วยกันดังนี้

ส่วนที่ 1 เป็นคำปรารภ แสดงหลักการและเหตุผลในการออกประกาศ

ส่วนที่ 2 เป็นการแต่งตั้งเจ้าพนักงานผู้ปฏิบัติราชการ

ส่วนที่ 3 เป็นส่วนที่กล่าวถึงอำนาจและหน้าที่ของเจ้าพนักงาน

ข้อที่น่าสังเกตสำหรับประกาศฉบับนี้คือในส่วนที่เป็นคำปรารภนั้นได้มีการแสดงหลักการและเหตุผลในการออกประกาศเอาไว้อย่างชัดเจน อีกทั้งเป็นหลักการที่ทันสมัยและมีความสอดคล้องกับแนวคิดที่เป็นอุดมคติของการอนุรักษ์โบราณสถานที่กำลังแพร่หลายอยู่ในประเทศแถบยุโรปตะวันตกหลายประเทศในขณะนั้น[3] ทั้งยังได้เห็นว่าของโบราณนั้นย่อมหมายรวมถึง "เจดียสถาน" ด้วย ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นถึงคุณค่าความสำคัญของ "เจดียสถาน" ในฐานะของโบราณสถาน อันเป็นทัศนคติที่นอกเหนือไปจากความเข้าใจโดยประเพณีดั้งเดิมของคนไทยโดยทั่วไปซึ่งมักจะถือว่า "เจดียสถาน" นั้นเป็น "ปูชนียสถาน" หรือสถานที่อันควรเคารพในทางศาสนา ส่วนคำอธิบายเรื่องคุณค่าของโบราณสถานและโบราณวัตถุซึ่งมีความสำคัญในฐานะที่เป็นหลักฐานทางวัฒนธรรมตลอดจนคำปรารภที่กล่าวย้ำถึงหน้าที่ของรัฐบาลของอารยประเทศซึ่ง ".....รัฐบาลจะต้องเอาเป็นธุระเกื้อกูลการตรวจตรารักษาของโบราณอันมีอยู่ในประเทศของตน....." นั้น ก็สะท้อนให้เห็นถึงแนวพระราชดำริของล้นเกล้ารัชกาลที่ 6 ในเรื่องโบราณสถาน ซึ่งได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้แต่ปี พ.ศ. 2450 ในหนังสือ "เที่ยวเมืองพระร่วง" ดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว

ในเรื่องของการแต่งตั้งเจ้าพนักงานนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเป็นพนักงานตรวจตรารักษาโบราณสถานอีกหน้าที่หนึ่ง

ในส่วนของประกาศที่กล่าวถึงอำนาจหน้าที่ของเจ้าพนักงานรัฐนั้นได้กำหนดอำนาจหน้าที่เอาไว้เพียง 5 ข้อ และไม่มีบทกำหนดลงโทษ และข้อที่มีผลในทางปฏิบัติอย่างรวดเร็วนั้นได้แก่ หน้าที่ในข้อ 1 ซึ่ง "ให้พิเคราะห์เลือกสรรและกำหนด....." หรือการสำรวจและทำทะเบียนโบราณสถานนั่นเอง และผู้ที่เริ่มปฏิบัติงานดังกล่าวในช่วงเวลาเพียงไม่กี่อาทิตย์หลังจากที่มีประกาศฉบับนี้ออกมาได้แก่ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และนายยอร์ช เซเดส์ โดยที่สมเด็จฯ ทั้งสองพระองค์นั้นได้เสด็จไปตรวจโบราณสถานที่ลพบุรีและอยุธยา นายยอร์ช เซเดส์ ได้เดินทางไปสำรวจโบราณสถานที่พิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย และกำแพงเพชร[4] การสำรวจดังกล่าวเป็นการตระเตรียมเพื่อที่จะทำทะเบียนโบราณสถานและพื้นที่อนุรักษ์ อีกทั้งยังได้มีการวางแผนในการทำการค้นคว้าวิจัยอีกด้วย[5]

2.1.2 การปรับปรุงกฎหมายและองค์กรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งราชบัณฑิตยสภาขึ้นเพื่อให้ทำหน้าที่แทนกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และให้โอนงานทั้งหมดของกรรมการดังกล่าวมาเป็นงานของราชบัณฑิตยสภา โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา ดังนั้นงานอนุรักษ์โบราณสถานจึงได้มาอยู่ภายใต้การดำเนินงานของราชบัณฑิตยสภาแต่นั้นมา

อนึ่ง งานของราชบัณฑิตยสภานั้นประกอบด้วย

ก. แผนกศิลปากร สำหรับบำรุงวิชาช่าง
ข. แผนกวรรณคดี สำหรับบำรุงวิชาหนังสือ
ค. แผนกโบราณคดี สำหรับบำรุงความรู้เรื่องโบราณ[6]

ในส่วนของงานอนุรักษ์โบราณสถานนั้นเป็นงานที่อยู่ในความรับผิดชอบของแผนกโบราณคดีและราชบัณฑิตยสภา โดยนายกราชบัณฑิตยสภาได้ออกประกาศเกี่ยวกับการบูรณะปฏิสังขรณ์โบราณสถานดังนี้[7]

"ข้อ 1 ถ้าผู้มีศรัทธาจะปฏิสังขรณ์โบราณสถานที่สำคัญขอให้ชี้แจงแก่เขาให้ทำตามแบบเดิมอย่าได้เปลี่ยนแปลงรูปร่างและลวดลายไปเป็นอย่างอื่นตามใจชอบ

ข้อ 2 อย่าให้รื้อทำลายโบราณสถานที่สำคัญเพื่อจะสร้างของใหม่ขึ้นแทน

ข้อ 3 วัดโบราณที่จะทำการปฏิสังขรณ์นั้นมักมีผู้ศรัทธาสร้างสิ่งต่าง ๆ เพิ่มเติมของโบราณ เช่น สร้างพระเจดีย์ขนาดย่อย ๆ ขึ้นบรรจุอัฐิของญาติเป็นต้น ของที่สร้างเพิ่มเติมเช่นว่านี้ไม่ควรจะสร้างขึ้นในอุปจารใกล้ชิดกับของโบราณที่ดีงาม ด้วยอาจจะทำให้ของโบราณเสียสง่า"

ตามประกาศฉบับนี้ นายกราชบัณฑิตยสภาได้เจาะจงสั่งให้ "เทศาภิบาล" เป็นเจ้าพนักงานผู้ปฏิบัติตามประกาศ โดยให้ยึดหลักในการสงวนรักษารูปแบบดั้งเดิมและการรักษาสภาพแวดล้อมของโบราณสถานเป็นสำคัญนับว่าเป็นการกำหนดแนวทางปฏิบัติในขั้นวิธีการสงวนรักษาโบราณสถานโดยเจ้าพนักงานรัฐเป็นครั้งแรก

2.1.3 ปาฐกถาเรื่องสงวนของโบราณ เมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2473 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในฐานะนายกราชบัณฑิตยสภาได้ทรงแสดงปาฐกถาต่อที่ประชุมเทศาภิบาล ณ พิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ปาฐกถานั้นได้แก่เรื่องสงวนของโบราณ[8] ซึ่งเป็นการบรรยายถึงหน้าที่ของราชบัณฑิตยสภาตลอดการชี้แจงเรื่องการตรวจค้นและรักษาของโบราณแก่สมุหเทศาภิบาลเนื่องในโอกาสการประชุมเทศาภิบาลประจำปี

ใจความในส่วนที่เกี่ยวกับเรื่องโบราณสถาน

นั้นองค์นายกฯ ได้ทรงอธิบายถึงคุณค่าของโบราณสถานซึ่งเป็นหลักฐานทาง ".....กระบวนแบบอย่างและฝีมือช่าง....." ส่วนประโยชน์ของการสงวนของโบราณนั้นก็ทรงสรุปว่า ".....เป็นคุณค่าแก่มหาชนทั้งในปัจจุบันนี้ และที่จะได้มาเห็นต่อไปในภายหน้า....."

จากนั้นได้ทรงกล่าวถึงวิธีสงวนรักษาโบราณสถาน ซึ่งมีขั้นตอนในการปฏิบัติงาน 3 ขั้นตอนด้วยกัน

"อย่างที่ 1 คือการค้นให้รู้ว่ามีโบราณสถานอยู่ที่ไหนบ้าง....." ซึ่งก็คือขั้นการสำรวจเพื่อทราบข้อมูลของแหล่งโบราณสถาน และเพื่อ ".....ทำบัญชีและหมายลงแผนที่ประเทศสยามไว้เป็นตำรา"

"อย่างที่ 2 การตรวจ.....ให้ผู้เชี่ยวชาญออกไปดูยังที่นั้น พิจารณาดูให้รู้ว่าเป็นของอย่างไร สร้างในสมัยใด และเป็นของสำคัญเพียงใด การตรวจนี้บางอย่างก็ต้องขุดหาแนวรากผนัง และค้นลวดลาย....." ขั้นตอนนี้ก็คือการสำรวจภาคสนามและการขุดค้นทางโบราณคดี ทั้งนี้เพื่อให้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับโบราณสถานอย่างละเอียด

"อย่างที่ 3 การรักษา....." หรือขั้นการสงวนรักษาโบราณสถานออกไปเป็น 3 ขั้นดังนี้

"ขั้นต่ำ เป็นแต่ห้ามปรามมิให้ผู้ใดรื้อทำลายโบราณสถาน....."

"ขั้นกลาง จัดการถากถางที่บริเวณและค้ำจุนป้องกันตัวโบราณสถานมิให้หักพังอีกต่อไป....."

"ขั้นสูง คือปฏิสังขรณ์ให้คืนดีอย่างเดิม เรื่องนี้ฝรั่งเศษกำลังพากเพียรทำที่นครธม ราชบัณฑิตยสภาก็กำลังลองทำที่ปรางค์สามยอด เมืองลพบุรีแห่งหนึ่ง....." จะเห็นว่าการอนุรักษ์โบราณสถานในขั้นวิธีการทางเทคนิคนี้องค์ปาฐกทรงติดตามผลงานในการบูรณะโบราณสถานของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศซึ่งกำลังดำเนินการอยู่ในประเทศเขมรโดยใช้เทคนิค ANASTYLOSIS อยู่ในขณะนั้นด้วย

ในเรื่องของแนวทางการปฏิสังขรณ์โบราณสถานนั้นได้ทรงอธิบายความตามที่ราชบัณฑิตยสภาได้ประกาศเอาไว้ กล่าวคือขอให้รักษารูปแบบดั้งเดิมอย่าให้รื้อทำลายโบราณสถานเพื่อสร้างของใหม่ขึ้นแทน และขอให้รักษาสิ่งแวดล้อมของโบราณสถานเอาไว้

ปาฐกถาเรื่องสงวนของโบราณของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพนี้เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ผู้นำของไทยในเวลานั้นได้ทรงมีความเข้าพระทัยในเรื่องของแนวคิดและวิธีการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมอย่างกระจ่างแจ้งและเป็นทัศนคติที่มีความเป็นสากล[9] แต่ปัญหาในทางปฏิบัติในระยะนั้นก็คือการขาดงบประมาณและบุคลากรซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่จะเอื้ออำนวยให้การดำเนินงานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมให้เป็นไปอย่างราบรื่น นอกจากนั้นแล้วก็ยังมีปัญหาในเรื่องของชาวบ้านซึ่งเป็นผู้ที่อยู่ในบริเวณพื้นที่อันเป็นที่ตั้งของโบราณสถานแต่ขาดความเข้าใจในเรื่องคุณค่าของโบราณสถานและประโยชน์ของการสงวนรักษาโบราณสถาน ทำให้เกิดการทำลายโบราณสถานโดยน้ำมือของชาวบ้านขึ้นอีกด้วย[10]

2.2 งานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในสมัยรัชกาลที่ 7 รัฐบาลได้เริ่มงานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น ในส่วนภูมิภาคนั้นได้เริ่มงานที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาและจังหวัดลพบุรี แต่ส่วนใหญ่จะเป็นการใช้วิธีการค้ำยันเพื่อประคองโครงสร้างของอาคารเอาไว้เพื่อประคองโครงสร้างของตัวอาคารเอาไว้ไม่ให้หักพังลงไป[11]

งานปฏิสังขรณ์ที่สำคัญซึ่งได้มีการดำเนินงาน

จนแล้วเสร็จในรัชสมัยนี้ได้แก่งานปฏิสังขรณ์วัดราชบพิธ และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

2.2.1 งานปฏิสังขรณ์วัดราชบพิธ ในปี พ.ศ. 2470 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ทรงเป็นสถาปนิกซ่อมแปลงพระอุโบสถวัดราชบพิธ[12] และสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงดำเนินการจนแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2472

วัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามสร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี พ.ศ. 2412 และถึงแม้ว่าจะเป็นพระอารามที่ได้รับการดูแลและมีการบูรณะอยู่เป็นครั้งคราวตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าฯ และในรัชสมัยพระมงกุฎเกล้าฯ ก็ตามแต่ ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังปรากฏความทรุดโทรมของตัวอาคารบางส่วนขึ้นและในจดหมายถึงเจ้าพระยามหิธรลงวันที่ 5 กรกฎาคม พ.ศ. 2472 สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงอธิบายถึงวิธีการในการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมแปลงวัดราชบพิธว่า

เมื่อจะว่าถึงการปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงอย่างอื่น ควรแบ่งการอันจะพึงทำออกเป็น 3 อย่าง คือ ซ่อมแซมอย่างหนึ่ง ซ่อมแปลงอย่างหนึ่ง กับซ่อมเสริมอีกอย่างหนึ่ง[13]

"การซ่อมแซมนั้น ควรทำแต่สิ่งซึ่งชำรุดเศร้าหมอง.....สิ่งที่ชำรุดเห็นปรากฏที่ผนังทางท้ายพระอุโบสถห้องที่ 2 มีรอยร้าวแยกเป็นเหตุด้วยน้ำหนักพระเจดีย์กดท้ายพระอุโบสถทำให้ทรุดแยกออกไป.....ถ้ายาแนวแยกเสียแล้วก็จะเห็นเรียบร้อยอย่างเดิม

"การซ่อมแปลงนั้น ควรทำแก่สิ่งที่ขัดขวางพระอุโบสถวัดราชบพิธนั้น ภายนอกทำแบบอย่างไทยแท้งามไม่มีที่ติ ภายในคิดทำเป็นแบบใหม่ไทยเจือฝรั่ง.....ทุกสิ่งทุกอย่างทำขึ้นด้วยความพยายามอย่างประณีตอันควรจะเคารพรักษาไว้ให้คงได้เห็นอยู่ชั่วกาลนาน เว้นแต่สองอย่างซึ่งขัดขวางควรที่จะซ่อมแปลงเสียใหม่ คือบันไดขึ้นชั้นเฉลียงภายนอกพระอุโบสถอย่างหนึ่ง..ก่อกีดขวางมาก.....ควรจะรื้อออกเสียทำพื้นเสมอกัน.....อาสน์สงฆ์ควรทำด้วยไม้ให้รื้อถอนได้ตามกาล"

"การซ่อมเสริมนั้น ควรทำแก่สิ่งซึ่งทำค้างไว้ยังไม่แล้ว งานค้างในพระอุโบสถมีการเขียนผนัง.....จึงคิดว่าถ้าจะทำ (การเขียนผนัง) ให้เป็นแล้วไว้เพียงทาสีเขียนลวดลายประกอบตามสมควรก่อน ก็จะเป็นการดีกว่าค้าง"

ลายพระหัตถ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ซึ่งทรงอธิบายเรื่อง "การซ่อมแซม" "การซ่อมแปลง" และ "การซ่อมเสริม" นั้น แสดงให้เห็นถึงทัศนะเชิงปฏิบัติขององค์สถาปนิกซึ่งได้ทรงแยกแยะปัญหาเฉพาะตัวของอาคารที่จะต้องบูรณะ ซึ่งในกรณีของวัดราชบพิธนี้มีเงื่อนไขสำคัญที่องค์สถาปนิกจะต้องทรงตัดสินพระทัยว่าจะทำอย่างไร นั่นคือ "การซ่อมเสริม" หรือการต่อเติมงานที่ช่างเดิมทำค้างเอาไว้ยังไม่เสริมสมบูรณ์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงเลือกที่จะ ".....เพียงทาสีเขียนลวดลายประกอบตามสมควร....." แทนที่จะ ".....ทำโมเสกเป็นรูปเรื่องพระราชประวัติ (ร.5).....” ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

โดยสรุปแล้ว การปฏิสังขรณ์พระอุโบสถวัดราชบพิธในครั้งนั้นสมเด็จกรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงพยายามรักษารูปแบบศิลปสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นรูปแบบดั้งเดิมของพระอุโบสถเอาไว้ ".....ให้คงได้เห็นอยู่ชั่วกาลนาน....." นอกจากนั้นก็มีการเสริมโครงสร้างต่าง ๆ ที่ทรุดโทรมให้มีความแข็งแรงขึ้น แต่ก็ยังมีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงบ้างบางส่วนทั้งนี้เพื่อให้เหมาะแก่การประกอบพระราชพิธีและการประกอบกิจกรรมทางศาสนา

2.2.2 งานปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในปี พ.ศ. 2475 เป็นวาระอันสำคัญที่กรุงเทพมหานครฯ ได้ดำรงฐานะเป็นพระนครหลวง

มาถึง 150 ปี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริให้มีการปฏิสังขรณ์พระอาราม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีกำหนดให้เสร็จสมบูรณ์ทันการฉลองสมโภชพระนคร 150 ปี ในเดือนเมษายน 2475

การดำเนินงานได้เริ่มขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2471 โดยมีคณะกรรมการซึ่งมีชื่อว่า "คณะกรรมการจัดการทำนุบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม" อันประกอบด้วยพระบรมราชวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จำนวน 6 ท่าน ส่วนนายกกรรมการได้แก่ สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์-วรพินิต

คณะกรรมการดำเนินงานปฏิสังขรณ์ได้ตกลงกันว่า ให้เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒนาเป็นผู้จัดการให้นายช่างของกรมวังนอกเป็นผู้ดำเนินงานทางด้านการช่าง ส่วนในเรื่องของทรวดทรงของสถานที่ต่าง ๆ ที่จะกะซ่อมนั้นควรให้เป็นไปตามรูปเดิม ถ้าเพียงแต่แก้ไขเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบบางส่วนเพื่อให้การก่อสร้างทนทานถาวรยิ่งขึ้นตามลักษณะวิชาช่างสมัยใหม่ก็สมควร[14]

การปฏิสังขรณ์ในครั้งนี้ ปัญหาสำคัญที่สุดมิใช่ปัญหาทางด้านเทคนิค แต่เป็นปัญหาของการจัดสรรงบประมาณที่จะนำมาใช้จ่ายในการดำเนินงาน ในขั้นแรกนั้นเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ได้เสนอโครงการที่จะปฏิสังขรณ์อาคารสถานที่ต่าง ๆ ทั่วพระอารามถึง 19 รายการ แต่ในที่สุดแล้วคณะกรรมการได้เลือกปฏิสังขรณ์อาคารที่สำคัญซึ่งมีความทรุดโทรมมาก จำนวน 4 รายการ ได้แก่ พระอุโบสถ พระวิหารคต ศาลาราย และหอพระมณเฑียรธรรม[15] ส่วนรายการอื่น ๆ นอกเหนือจากนั้นให้ช่วยบ้างเพียงเล็กน้อยเพื่อให้ดูสดใสในเวลามีงานฉลอง ส่วนงบประมาณขั้นสุดท้ายเมื่อเสร็จสิ้นโครงการแล้วนั้นเป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น 507,400 บาท[16]

สำหรับการแก้ปัญหาทางด้านเทคนิคนั้นส่วนสำคัญเป็นการแก้ปัญหาของโครงสร้างต่าง ๆ ที่ทรุดโทรม เช่น โครงสร้างหลังคา โดยเฉพาะอาคารสำคัญทั้ง 4 คือ พระอุโบสถ พระวิหารคต ศาลาราย และหอพระมณเฑียรธรรมนั้น มีปัญหาเดียวกันคือโครงสร้างหลังคาทรุดโทรมมาก ต้องเปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนและเปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคา นอกจากนั้นแล้วก็ยังมีการใช้คอนกรีตเสริมเหล็กช่วยในการเสริมความแข็งแรงของโครงสร้างบางส่วนด้วย เช่น เชิงผนังพระวิหารคตหล่อคอนกรีตเสริมเหล็กประกอบโดยรอบงานนอกเหนือจากนี้เป็นงานซ่อมองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและงานฝีมือต่าง ๆ ซึ่งต้องใช้ช่างฝีมือที่มีความชำนาญ เช่น การซ่อมลวดลายหน้าบัน การประดับกระจก การปั้นปูนตลอดจนการซ่อมภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ระเบียงพระวิหารคตเป็นต้น และนับว่าเป็นความเคลื่อนไหวครั้งสำคัญของการอนุรักษ์งานช่างฝีมือแบบประเพณีของไทย เนื่องจากต้องระดมช่างฝีมือดีจากที่ต่าง ๆ เข้ามาทำงานครั้งนั้น

การปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เนื่องในการเฉลิมฉลองพระนครในโอกาสที่เป็นราชธานีมาถึง 150 ปีนั้น นับว่าเป็นฉากสุดท้ายของการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งได้สิ้นสุดลงเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ 24 มิถุนายน 2475

3. การอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรม 2476-2536

การอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในช่วงเวลา 60 ปี ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2476 จนถึงสมัยปัจจุบันนั้นปรากฏว่าได้มีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา ได้มีความเปลี่ยนแปลงในประเทศในด้านต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ตลอดจนความเคลื่อนไหวในระดับนานาชาติ โดย UNESCO ซึ่งเป็นองค์กรของสหประชาชาติเป็นแกนนำในการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมโลก สิ่งเหล่านี้เป็น

เงื่อนไขที่ทำให้เกิดการพัฒนางานด้านการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยจนกระทั่งมีความก้าวหน้ามาถึงระดับที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้

3.1 กระแสอนุรักษ์ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองรัฐบาลได้เริ่มพัฒนางานด้านการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น งานชิ้นแรกของรัฐบาลคณะราษฎร์คือการปรับปรุงกฎหมายโบราณสถาน โบราณวัตถุในปี พ.ศ. 2477 ซึ่งได้ส่งผลให้มีการขึ้นทะเบียนโบราณสถานเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2478

ระหว่างปี พ.ศ. 2481-2487 รัฐบาลซึ่งมีจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีได้นำเสนอนโยบายที่สำคัญคือนโยบาย "รัฐนิยม" ซึ่งเป็นนโยบายชาตินิยมและทำให้มีโครงการต่าง ๆ เกิดขึ้นหลายโครงการ เช่น โครงการรวมชาติการสร้างเอกลักษณ์ของชาติ ตลอดจนนโยบายที่จะปรับปรุงส่งเสริมวัฒนธรรมไทย และจอมพล ป. ได้จัดตั้ง "สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ" ขึ้นในปี พ.ศ. 2485 อย่างไรก็ดีในช่วงระยะเวลาดังกล่าว (พ.ศ. 2481-2487) เป็นช่วงเวลาที่คาบเกี่ยวกับสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2482-2488) บ้านเมืองต้องตกอยู่ในภาวะ "ข้าวยากหมากแพง" และถึงแม้ว่าจอมพล ป. จะดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีในช่วงเวลาดังกล่าวอยู่ถึง 5 ปีครึ่ง ตลอดจนเป็นผู้นำเสนอนโยบายสร้างเอกลักษณ์ของชาติและนโยบายที่จะปรับปรุงส่งเสริมวัฒนธรรมไทยก็ตาม ก็ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลได้มีผลงานทางด้านการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมแต่อย่างใด

เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองได้สิ้นสุดลงจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ถูกกล่าวหาว่าเป็นอาชญากรสงคราม แต่ในที่สุดศาลฎีกาได้ตัดสินปล่อยตัวและจอมพล ป. ได้กลับมามีอำนาจเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง ในระหว่างปี พ.ศ. 2491-2500 ในช่วงนี้เองได้มีการสถาปนากระทรวงวัฒนธรรมขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2495 และมีหน่วยงานสำคัญอยู่ในสังกัด คือ กรมการวัฒนธรรม กรมการศาสนา และกรมศิลปากร (ซึ่งรับผิดชอบในการอนุรักษ์โบราณสถานอยู่ด้วย) ดังนั้นงานอนุรักษ์โบราณสถานจึงมาอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงวัฒนธรรมตั้งแต่ปี 2495 กระทั่งปี 2500 ในระยะเวลานั้นเองได้มีกลุ่มข้าราชการและปัญญาชนของไทยหลายท่าน (เช่น พระยาอนุมานราชธน นายธนิต อยู่โพธิ์ เป็นต้น) ได้พยายามเสนอความเห็นให้รัฐบาลได้ทราบถึงความจำเป็นในการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมของชาติ และในที่สุดงานบูรณะโบราณสถานก็ได้เริ่มขึ้นอย่างจริงจังภายใต้การดำเนินงานของกรมศิลปากรในปี พ.ศ. 2497 โดยเริ่มการบูรณะโบราณสถานที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และจังหวัดสุโขทัย

ในวันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2500 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำรัฐประหารยึดอำนาจการปกครองจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อมาได้ทำการปฏิวัติอีกครั้งหนึ่งในวันที่ 20 ตุลาคม 2501 และได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีตั้งแต่ปี 2502-2506

นโยบายที่สำคัญที่สุดของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็คือนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ เพื่อนำชาติไทยไปสู่ความทันสมัยโดยเน้นการพัฒนาอุตสาหกรรม การส่งเสริมให้เกิดความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจขึ้นในภาคเอกชน และการสนับสนุนการลงทุนจากต่างชาติ และได้ริเริ่มให้มีการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจของชาติขึ้น โดยแผนพัฒนาฯ ฉบับแรกนั้นมีระยะเวลาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504-2509

สิ่งจำเป็นสำหรับการสนองนโยบายด้านเศรษฐกิจของจอมพลสฤษดิ์ ดังกล่าวก็คือการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ เช่น การขยายถนน การสร้างระบบไฟฟ้า ระบบโทรศัพท์ ระบบน้ำประปาที่ทันสมัย การยกเลิกกฎหมายจำกัดการถือครองที่ดิน สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของราคาที่ดินในเมืองที่ขยับสูงขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงของการใช้สอยที่ดิน และเมืองที่ได้รับผลกระทบมาก

ที่สุดก็คือเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ เช่น กรุงเทพฯ เชียงใหม่ เป็นต้น และตั้งแต่ปี พ.ศ. 2503-2513 นั้นเป็นระยะแรกที่เกิดความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของกรุงเทพฯ ซึ่งมีผลกระทบต่อโบราณสถานอย่างมาก และมีกรณีบางกรณีที่ทำให้เกิดกระแสความเคลื่อนไหวในการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมขึ้น เช่น กรณีวัดสระเกศราชวรมหาวิหารได้สร้างอาคารพาณิชย์ขึ้นในบริเวณวัดในปี พ.ศ. 2512 และในปี พ.ศ. 2516 ได้มีกรณีวัดสัมพันธวงศารามรื้อพระอุโบสถหลังเดิมซึ่งสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งสองกรณีคณะกรรมการอนุรักษ์ศิลปสถาปัตยกรรมของสมาคมสถาปนิกสยามได้ดำเนินการประท้วง และถึงแม้ว่าจะเป็นการประท้วงที่ไร้ผล แต่การเคลื่อนไหวของสมาคมสถาปนิกสยามดังกล่าวก็ได้แสดงให้เห็นถึงบทบาทขององค์กรเอกชนซึ่งเริ่มจะเข้ามามีบทบาทมากขึ้นในการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในราวปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา และบทบาทขององค์กรเอกชนในการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมนั้นย่อมนับได้ว่าเป็นบทบาทของการดำเนินการอนุรักษ์ในสังคมใหม่ ซึ่งมีความแตกต่างไปจากการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมของชาติในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งองค์กรรัฐบาลเท่านั้นที่มีความรับผิดชอบในการดำเนินงานด้านอนุรักษ์

นอกจากนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจของชาติแล้ว จอมพลสฤษดิ์ยังได้เป็นผู้สนับสนุนให้จัดตั้ง "องค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย" ขึ้นในปี พ.ศ. 2502 นับว่าเป็นก้าวสำคัญในการพัฒนาด้านการท่องเที่ยวในประเทศไทย

น่าสังเกตว่าในระยะเวลาใกล้เคียงกันคือราวปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมานั้น UNESCO ได้มีนโยบายที่จะอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมของโลก ขณะเดียวกันก็ได้มองเห็นศักยภาพของการอนุรักษ์โบราณสถานเพื่อเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยวทำนองเดียวกัน UNDP (THE UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME) ก็เป็นองค์กรของสหประชาชาติอีกองค์การหนึ่งซึ่งมองเห็นศักยภาพของการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมอันสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศด้อยพัฒนาหรือกำลังพัฒนาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้นทั้ง 2 องค์การ (UNESCO & UNDP) จึงได้ร่วมมือกันในการสนับสนุนการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม (CULTURAL TOURISM) ซึ่งเป็นนโยบายสำคัญที่ทำให้การท่องเที่ยวในประเทศด้อยพัฒนาหรือกำลังพัฒนา (โดยเฉพาะในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลายประเทศรวมทั้งประเทศไทย) ได้มีการขยายตัวอย่างรวดเร็วในเวลาต่อมาและนโยบายการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมเพื่อเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยว และเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนก็จะปรากฏในแผนงานของโครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยอีกด้วย

อิทธิพลของแนวคิดในการที่จะบูรณะแหล่งโบราณสถานและโบราณวัตถุเพื่อให้บังเกิดผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของชาตินั้นได้เริ่มมีผลในทางปฏิบัติต่อแนวทางการดำเนินงานด้านการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในประเทศไทยอย่างเป็นทางการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2519 โดยที่รัฐบาลได้อนุมัติตามที่กรมศิลปากรได้เสนอแผนอนุรักษ์ส่งเสริมศึกษาทางศิลปวัฒนธรรมและให้ดำเนินการบูรณะและปรับปรุงกลุ่มโบราณสถานที่สำคัญในรูปอุทยานประวัติศาสตร์ และให้บรรจุแผนการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมดังกล่าวได้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520-2524) เป็นต้นไป

ใน ปี พ.ศ. 2519 นั้นเอง กรมศิลปากรได้ริเริ่มเสนอโครงการอนุรักษ์เมืองเก่าสุโขทัย ในรูปของอุทยานประวัติศาสตร์เป็นแห่งแรกในประเทศไทย และคณะรัฐมนตรีได้อนุมัติโครงการดังกล่าวในปี พ.ศ. 2521 โดยให้รวมอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 4 และฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2520-2529) และต่อมา UNESCO ได้ประกาศให้การ

สนับสนุนโครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยในปี พ.ศ. 2522

ปีพุทธศักราช 2525 เป็นปีมหามงคลสมัยแห่งการประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์และสถาปนากรุงเทพมหานครฯ เป็นราชธานี รัฐบาลและประชาชนชาวไทยจึงได้พร้อมใจกันจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปีขึ้น โดยที่ได้มีการตระเตรียมงานสมโภชกันตั้งแต่ราวปี 2520 เป็นต้นไป ในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีความเคลื่อนไหวของภาครัฐและภาคเอกชนในการที่จะอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมของไทยทั้งนี้เพื่อเป็นการแสดงถึงการพัฒนาของวัฒนธรรมไทยและเพื่อเป็นการร่วมเฉลิมฉลองในวาระอันสำคัญดังกล่าว กระแสอนุรักษ์ได้สะท้อนออกมาในรูปของโครงการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมหลายโครงการในระหว่างปี พ.ศ. 2520–2525 เช่น โครงการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ และโครงการที่มีความสำคัญในเชิงประเพณีอย่างยิ่งก็ได้แก่การบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงเป็นแม่กองบูรณะปฏิสังขรณ์ตามคำกราบบังคมทูลขอของรัฐบาล การบูรณะได้เริ่มดำเนินการแต่เมื่อปี พ.ศ. 2520 และเสร็จสมบูรณ์เมื่อ พ.ศ. 2525 และการบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อวันที่ 5 และ 6 เมษายน 2525 จัดเป็นพิธีสำคัญพิธีหนึ่งในการสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี นอกจากนี้แล้วการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงเป็นองค์ประธานในการบูรณะยังแสดงให้เห็นถึงพระราชภารกิจโดยประเพณีของพระราชวงศ์ในการปกป้องรักษาปูชนียสถานและโบราณสถานสำคัญของชาติอีกด้วย

ในปี พ.ศ. 2531 ได้เกิดปรากฏการณ์สำคัญซึ่งสามารถปลุกจิตสำนึกในด้านการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมของชาติในวงกว้างอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน นั่นคือการที่สื่อมวลชนของไทยได้ร่วมมือกันเป็นแกนนำในการทวงทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ (ซึ่งเดิมประดิษฐานอยู่ ณ ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์) คืนจากสถาบันศิลปะแห่งชิคาโก สงครามข่าวสารครั้งนี้เริ่มตั้งแต่ปลายเดือนมกราคม 2531 และในวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2531 สื่อมวลชนประเภทหนังสือพิมพ์ทั้งภาษาไทย อังกฤษ และภาษาจีน ได้พร้อมใจกันลงตีพิมพ์โฆษณาทวงคืนทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์โดยพร้อมเพรียงกัน ต่อมาข่าวการทวงทับหลังดังกล่าวได้ขยายวงกว้างออกไปถึงสื่อวิทยุ และโทรทัศน์ตลอดจนเป็นข่าวในระดับนานาชาติอีกด้วย ข่าวนี้ได้รับความสนใจจากประชาชนไทยทุกระดับและได้ถูกประโคมติดต่อกันเรื่อยมากระทั่งประเทศไทยได้รับทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์กลับคืนมาเมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2531 และได้ถูกนำไปประดิษฐาน ณ ปราสาทหินพนมรุ้งตามเดิม เมื่อวันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ. 2531

ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสื่อมวลชน โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์และโทรทัศน์ซึ่งสามารถสื่อข้อมูลและสร้างสำนึกในการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมที่มีสีสันและสามารถเข้าถึงประชาชนได้ทุกระดับ อีกทั้งเป็นการสื่อสารข้อมูลที่สามารถปลุกสำนึกในการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมของประชาชนในระดับชาวบ้านซึ่งเป็นพื้นฐานของการปกป้องรักษาสมบัติทางวัฒนธรรมของชาติได้อย่างดีที่สุด

ในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2534 คณะกรรมการพิจารณามรดกโลกแห่งสหประชาชาติได้จัดให้มีการประชุมกันขึ้น ณ ประเทศตูนีเซีย และได้พิจารณาตัดสินให้แหล่งอนุรักษ์ทางวัฒนธรรมและแหล่งอนุรักษ์ทางธรรมชาติจากประเทศไทยรวม 3 แห่งได้รับการขึ้นทะเบียนให้อยู่ในบัญชีมรดกโลก อันได้แก่

1. อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย และกำแพงเพชร (แหล่งวัฒนธรรม)

2. อุทยานประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (แหล่งวัฒนธรรม)

3. เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวรและห้วยขาแข้ง (แหล่งธรรมชาติ)

การขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกของอุทยานประวัติศาสตร์ดังกล่าวเป็นการแสดงให้เห็นถึงการยอมรับของประชาคมในระดับนานาชาติ ซึ่งมีต่อความพยายามของคนไทยในการสงวนรักษามรดกทางวัฒนธรรมและนับได้ว่าเป็นจุดเด่นของผลงานการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมของประเทศไทยในช่วงครึ่งทศวรรษสุดท้ายนับแต่ปี พ.ศ. 2531 เป็นต้นมา

3.2 การพัฒนา งานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในระหว่างปี พ.ศ. 2476-2536 มีพัฒนาการด้านต่าง ๆ ดังนี้

3.2.1 กฎหมาย

1) พระราชบัญญัติโบราณสถาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัฐบาลคณะราษฎร์ได้ตราพระราชบัญญัติว่าด้วยโบราณสถาน ศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ และการพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ พ.ศ. 2477 และประกาศใช้เมื่อวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2478 และให้ยกเลิกประกาศจัดการตรวจรักษาของโบราณ พ.ศ. 2466 พระราชบัญญัติจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร พ.ศ. 2469 และพระราชบัญญัติว่าด้วยการส่งโบราณวัตถุและศิลปวัตถุออกนอกประเทศ พ.ศ. 2469

พระราชบัญญัติว่าด้วยโบราณสถานฯ ฉบับ พ.ศ. 2477 นี้ได้กำหนดให้มี "การขึ้นบัญชี" โบราณสถานเป็นครั้งแรก ซึ่งนับว่าเป็นความก้าวหน้าครั้งสำคัญและเป็นก้าวแรกของขั้นตอนการดำเนินงานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมที่ถูกต้อง และผลที่ได้รับในทางปฏิบัติก็คือ การที่กรมศิลปากรได้เริ่มขึ้นทะเบียนโบราณสถานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 โดยมุ่งขึ้นทะเบียนในส่วนภูมิภาคเป็นอันดับแรก และในปีนั้นได้มีการขึ้นทะเบียนโบราณสถานในจังหวัดต่าง ๆ ถึง 66 จังหวัด ส่วนการขึ้นทะเบียนโบราณสถานในกรุงเทพฯ นั้นได้เริ่มขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2492 ต่อมารัฐบาลได้แก้ไขพระราชบัญญัติฉบับ พ.ศ. 2477 และประกาศใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยโบราณสถานฯ (ฉบับที่ 2) ในปี พ.ศ. 2486

พระราชบัญญัติที่มีผลบังคับใช้อยู่ในปัจจุบันนั้นได้แก่พระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 ซึ่งประกาศใช้เมื่อวันที่ 29 สิงหาคม 2504 โดยยกเลิกพระราชบัญญัติฉบับ พ.ศ. 2477 และฉบับ พ.ศ.2486 เสีย และได้ปรับปรุงข้อกำหนดต่าง ๆ ให้เหมาะสมขึ้น เช่น การคุ้มครองโบราณสถานที่ยังมิได้ขึ้นทะเบียน การปรับปรุงกำหนดระวางโทษให้สูงขึ้นกว่าพระราชบัญญัติฉบับ พ.ศ. 2477 นอกจากนี้แล้วความก้าวหน้าที่สำคัญคือการขึ้นทะเบียนเขตโบราณสถาน โดยที่พระราชบัญญัติได้ให้อำนาจต่ออธิบดีกรมศิลปากรเอาไว้ในมาตรา 7 และมาตรา 7 ทวิ เพื่อใช้ในการคุ้มครองเขตโบราณสถาน และเป็นข้อกำหนดที่กรมศิลปากรใช้ในการควบคุมเขตพื้นที่อนุรักษ์อยู่ในปัจจุบัน

พระราชบัญญัติโบราณสถานฯ พ.ศ. 2504 นี้ได้ถูกแก้ไขเพิ่มเติมในปี พ.ศ. 2535 (โดยมิได้ยกเลิกพระราชบัญญัติฉบับ พ.ศ. 2504) บทบัญญัติหลายมาตราได้รับการแก้ไขให้เหมาะสมกับกาลสมัยยิ่งขึ้น เช่น การแก้ไขคำนิยามคำว่า "โบราณสถาน" ให้รวมถึง "สถานที่ที่เป็นแหล่งโบราณคดี แหล่งประวัติศาสตร์ และอุทยานประวัติศาสตร์" และได้มีการแก้ไขบทลงโทษโดยเพิ่มโทษจำคุก และเพิ่มจำนวนค่าปรับให้มากขึ้น นอกจากนี้แล้วยังได้เพิ่มมาตรา 13 ทวิ ซึ่งให้ อำนาจอธิบดีกรมศิลปากรอนุญาตให้บุคคลเข้าไปหาผลประโยชน์ในบริเวณโบราณสถานได้ โดยที่ผู้รับอนุญาตนั้นต้องจ่ายค่าตอบแทนให้กรมศิลปากรเพื่อสมทบกองทุนโบราณคดีอีกด้วย

2) พระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ในปี พ.ศ. 2535 ได้มีการตราพระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 ซึ่งได้ประกาศในพระราชกิจจานุเบกษาเมื่อวันที่ 4 เมษายน พ.ศ. 2535 และผู้มีอำนาจสั่งการตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ได้แก่รัฐมนตรีกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม

พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ให้ความหมายของสิ่งแวดล้อมเอาไว้อย่างกว้างขวางว่า "สิ่งต่าง ๆ ที่มีลักษณะทางกายภาพและชีวภาพที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ซึ่งเกิดขึ้นโดยธรรมชาติและสิ่งที่มนุษย์ได้ทำขึ้น" ดังนั้นสิ่งแวดล้อมในที่นี้จึงหมายรวมถึงงานศิลปกรรมและงานสถาปัตยกรรมด้วย

ในมาตรา 35 พระราชบัญญัติได้กำหนดให้รัฐมนตรีจัดทำแผนปฏิบัติการเรียกว่า "แผนจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อม" และในมาตรา 36 กำหนดให้แผนจัดการดังกล่าวประกอบด้วยแผนงาน และแนวทางการดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งรวมทั้ง "การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม" ด้วย

มาตรา 42 กล่าวถึงการคุ้มครอง "พื้นที่ที่มีคุณค่าทางธรรมชาติหรือศิลปกรรมอันควรแก่การอนุรักษ์" และในมาตรา 43 ได้กำหนดอำนาจหน้าที่ของรัฐมนตรีในการคุ้มครองพื้นที่ดังกล่าว เช่น รัฐมนตรีมีอำนาจในการกำหนดใช้ประโยชน์ในที่ดินเพื่อรักษาคุณค่าของสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม และการห้ามการกระทำใด ๆ ในพื้นที่ซึ่งอาจก่อให้เกิดอันตรายต่อคุณค่าของสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม เป็นต้น และในมาตรา 45 ยังกล่าวว่า "ในพื้นที่ใดที่ได้มีการกำหนดให้เป็นเขตอนุรักษ์เขตผังเมืองรวมเขตผังเมืองเฉพาะ เขตควบคุมอาคาร เขตนิคมอุตสาหกรรม" เอาไว้แล้ว หากแต่เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมขั้นวิกฤติซึ่ง ".....ส่วน ราชการที่เกี่ยวข้องไม่มีอำนาจตามกฎหมาย หรือไม่สามารถที่จะทำการแก้ไขปัญหาได้....." ในกรณีดังกล่าวให้รัฐมนตรีกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ขออนุมัติต่อคณะรัฐมนตรีเพื่อเข้าคุ้มครองพื้นที่ดังกล่าวได้

ส่วนที่นับว่าเป็นความก้าวหน้าของพระราชบัญญัติฉบับนี้ก็คือการยอมรับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมซึ่งกำหนดไว้ในมาตรา 7 โดยให้องค์กรเอกชนมีสิทธิขอจดทะเบียนเป็นองค์กรเอกชนด้านการคุ้มครองสิ่งแวดล้อมและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติต่อกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม นับได้ว่าเป็นพระราชบัญญัติฉบับแรกที่ได้ยอมรับบทบาทขององค์กรเอกชนในการร่วมมือกับองค์กรรัฐในการดำเนินกิจกรรมเพื่อผลประโยชน์ของชาติในลักษณะที่มิได้เป็นการหาผลประโยชน์ใด ๆ

พระราชบัญญัติฉบับนี้เป็นความเคลื่อนไหวของรัฐบาลไทยในการตอบสนองกระแสการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นประเด็นที่ทั่วโลกกำลังตื่นตัวและให้ความสนใจแต่เป็นประเด็นที่มีเนื้อหากว้างขวางมากและพระราชบัญญัติก็ได้มอบอำนาจให้รัฐมนตรีกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อมเอาไว้อย่างกว้างขวางเช่นกัน ทว่าการดำเนินงานในลักษณะที่มีการทำงานเกี่ยวเนื่องหรือซ้ำซ้อนกันกับหน่วยราชการอื่นนั้นจะต้องใช้วิธีการประสานงานที่มีประสิทธิภาพอย่างมากจึงจะทำให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

3.2.2 องค์กรที่เกี่ยวข้อง พัฒนาการขององค์กรที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมตั้งแต่ปี พ.ศ. 2476 มานั้นมีความแตกต่างที่สำคัญจากสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือการที่องค์กรเอกชนได้เข้ามามีบทบาทในการทำงานด้านอนุรักษ์มากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงหลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา นอกจากนั้นแล้วองค์กรรัฐบาลก็ได้มีการพัฒนาขึ้นอย่างมากทั้งในด้านการจัดองค์กรและการริเริ่มโครงการอนุรักษ์ต่าง ๆ

ก) องค์กรรัฐบาล

1) กรมศิลปากร เป็นองค์กรที่อยู่ใน

สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ รับผิดชอบงานด้านการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 เมื่อมีการยุบราชบัณฑิตยสภา และโอนความรับผิดชอบงานด้านการศึกษาค้นคว้าโบราณคดีและการอนุรักษ์โบราณสถานให้มาอยู่ในความดูแลของกรมศิลปากร และให้อธิบดีกรมศิลปากรเป็นผู้รับผิดชอบในการบูรณะโบราณสถานที่มีลักษณะเป็นซากโบราณสถาน (DEAD MONUMENT) ส่วนกองสถาปัตยกรรมรับผิดชอบในการบูรณะปฏิสังขรณ์โบราณสถานที่ยังมีการใช้สอยอยู่หรือเพื่อการใช้สอย (LIVING MONUMENT) ส่วนโครงการต่าง ๆ ของกรมศิลปากรที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมนั้นมีดังนี้[17]

1.1) โครงการสำรวจและขึ้นทะเบียนโบราณสถาน เป็นโครงการสืบเนื่องในการจัดทำบัญชีเพื่อประโยชน์ในการคุ้มครองมรดกทางสถาปัตยกรรม ในปัจจุบันมีโบราณสถานและพื้นที่อนุรักษ์ที่ได้รับการขึ้นทะเบียนเอาไว้ประมาณ 1400 รายการ

1.2) โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ เป็นโครงการอนุรักษ์กลุ่มอาคาร เมืองโบราณ และชุมชนโบราณ ปัจจุบันมีอุทยานประวัติศาสตร์ที่เปิดดำเนินการแล้ว 6 โครงการ ได้แก่ อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย อุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง อุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชนาลัย อุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย อุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรี และมีโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ที่ยังอยู่ในขั้นดำเนินการ 4 โครงการ ได้แก่ โครงการอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา โครงการอุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ และโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท

1.3) โครงการอนุรักษ์เมืองประวัติศาสตร์เป็นโครงการซึ่งเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์เมืองประวัติศาสตร์ที่มีพลเมืองอาศัยอยู่ (เมืองประวัติศาสตร์ที่มิใช่เมืองร้าง) และมักจะมีปัญหาการขัดแย้งกันของการอนุรักษ์และพัฒนา เช่น โครงการอนุรักษ์เมืองเชียงใหม่ โครงการอนุรักษ์เมืองภูเก็ต เป็นต้น

1.4) โครงการบูรณะโบราณสถานฉุกเฉิน โครงการนี้มีกองทุนที่ได้เตรียมไว้สำหรับโบราณสถานที่ประสบปัญหาวิกฤตและต้องการทำการบูรณะอย่างเร่งด่วน

1.5) โครงการอนุรักษ์โดยกองทุนจากการบริจาค เป็นโครงการบูรณะซึ่งใช้งบประมาณที่ได้จากการบริจาคทั้งสิ้น และมักได้รับงบประมาณสนับสนุนเป็นจำนวนมากจากองค์กรธุรกิจเอกชน ตัวอย่างเช่นโครงการบูรณะพระราชนิเวศมฤคทายวัน ซึ่งได้รับงบประมาณสนับสนุนในการบูรณะจากองค์กรธุรกิจเอกชนเป็นจำนวนเงินหนึ่งล้านบาท

1.6) โครงการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังเป็นโครงการต่อเนื่องซึ่งรับผิดชอบในการดูแลรักษาจิตรกรรมฝาผนังทั่วประเทศ

2) สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม เป็นองค์กรในระดับกรมสังกัดกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ปัจจุบันมีหน้าที่เป็นเลขานุการในคณะกรรมการโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้แล้วยังมีหน้าที่ตามมาตรา 39 แห่งพระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 ในการรวบรวมและวิเคราะห์แผนปฏิบัติการเพื่อการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมในระดับจังหวัด (ทั้งนี้ย่อมรวมถึงแผนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมด้วย)

2.1) โครงการกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นโครงการที่จัดทำขึ้นโดยคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติตั้งแต่ปี พ.ศ. 2521 โดยมีคณะกรรมการกรุงรัตนโกสินทร์เป็นผู้รับผิดชอบโครงการ และในปัจจุบันสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อมทำหน้าที่เลขานุการในคณะกรรมการฯ โครงการนี้มีพื้นที่

4.1 ตารางกิโลเมตร หรือ 2,538 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่บริเวณตัวเมืองเก่าซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของกรุงเทพฯ มากที่สุด โดยมีจุดประสงค์ที่จะสร้างพื้นที่ว่างและสวนสาธารณะ อนุรักษ์อาคารที่มีคุณค่าทางศิลปกรรม สถาปัตยกรรม วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ ตลอดจนการควบคุมการใช้ที่ดินให้ประสานกับระบบถนนและสาธารณูปโภคของเมือง ทั้งนี้เพื่อการรักษาสภาพแวดล้อมของกรุงรัตนโกสินทร์เอาไว้ให้อยู่ในสภาพที่เหมาะสม

โครงการกรุงรัตนโกสินทร์เป็นโครงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมของกรุงเทพฯ โครงการแรกที่ได้มีการดำเนินงานอย่างเป็นรูปธรรม และโครงการที่มีผลในทางปฏิบัติมากที่สุด ได้แก่โครงการสร้างที่ว่างและสวนสาธารณะในเมือง โดยที่ในระหว่างปี พ.ศ. 2530-2532 ได้มีการดำเนินการสร้างอนุสาวรีย์รัชกาลที่ 3 และพลับพลาที่ประทับรับแขกเมืองบริเวณโรงภาพยนตร์เฉลิมไทย โดยที่ต้องทุบอาคารโรงภาพยนตร์เฉลิมไทยลงไป และเป็นการสร้างบริเวณทัศนียภาพที่มีมุมมองที่ต่อเนื่องกันตั้งแต่ ภูเขาทองป้อมมหากาฬ บริเวณอนุสาวรีย์และพลับพลา ตลอดจนวัดราชนัดดารามโครงการนี้ใช้เงินประมาณ 400 ล้านบาท ต่อมาในปี 2536 ได้มีโครงการย้ายทัณฑสถานคลองเปรมจากที่ตั้งเดิมออกไปชานเมือง และปรับปรุงพื้นที่ว่างให้เป็นสวนสาธารณะในเมือง

อย่างไรก็ตามโครงการกรุงรัตนโกสินทร์เป็นโครงการที่ต้องการความร่วมมือจากหน่วยราชการที่สำคัญหลายหน่วย เช่น กรมศิลปากร กรุงเทพมหานคร เป็นต้น และในทางปฏิบัติแล้วยังเป็นโครงการที่มีความก้าวหน้าน้อยกว่าที่ควรจะเป็น

ข) องค์กรเอกชน ปัจจุบันมีองค์กรเอกชนหลายองค์กรที่มีกิจกรรมทางด้านการอนุรักษ์ แต่ในที่นี้ขอกล่าวถึงเพียง 2 องค์กร

1) สมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์ ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2477 เป็นองค์กรเอกชนองค์กรแรกที่ได้มีบทบาทในการรณรงค์เพื่อการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมอย่างจริงจัง โดยเฉพาะตั้งแต่เริ่มมีการรุกรานต่อโบราณสถานและสภาพแวดล้อมของกรุงเทพฯ เนื่องจากการปรับโครงสร้างทางกายภาพของกรุงเทพฯ เพื่อรองรับนโยบายเศรษฐกิจในสมัยจอมพลสฤษดิ์ราวปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา

ในปี พ.ศ. 2511 สมาคมฯ ได้ริเริ่มโครงการบูรณะปฏิสังขรณ์หอพระไตรปิฎกวัดระฆังโฆสิตาราม ซึ่งเป็นโบราณสถานที่มีคุณค่าทั้งทางด้านสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมเนื่องด้วยมีภาพจิตรกรรมยุคต้นกรุงเทพฯ ฝีมือพระอาจารย์นาคประดับอยู่ที่หอกลางโครงการนี้ได้เสร็จสมบูรณ์เมื่อปี พ.ศ. 2525 และในหนังสือเรื่อง "ภาพเขียนในหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง" (2512) ประธานกรรมาธิการสาขาอนุรักษ์ศิลปกรรมได้กล่าวไว้ในคำนำว่า "ด้วยสมาคมสถาปนิกสยามในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้มาคำนึงถึงสภาพของบ้านเมืองในบัดนี้ว่ากำลังพัฒนาก้าวหน้าไปมากในทางวัตถุธรรม หากการก่อสร้างอย่างใหม่จะได้คำนึงถึงของเก่าอันบรรพบุรุษได้สร้างสรรค์ไว้ด้วย ก็จะเป็นการดีไม่น้อยเพื่อใหม่กับเก่าจะได้ต่อกันประสานสอดคล้องซึ่งกันและกัน เป็นการสร้างสรรค์เพื่ออนาคตโดยแท้ และเมื่อมาพิจารณาดูว่า ขณะนี้ได้มีการรื้อถอนโบราณสถานกันหนักมือยิ่งขึ้นจนเหลือกำลังที่ทางราชการฝ่ายเดียวจะดูแลรักษาให้ทั่วถึงกันได้ สมาคมสถาปนิกสยามฯ จึงเห็นว่าน่าที่จะมีกลุ่มชนทั้งในและนอกราชการ รวมตัวกันขึ้นคอยอนุรักษ์ศิลปกรรมต่าง ๆ ของชาติ...."[18]

คำนำดังกล่าวเป็นข้อความที่แสดงให้เห็นถึงการตระหนักในบทบาทและหน้าที่ขององค์กรเอกชนที่จะต้องร่วมมือกับภาครัฐบาลในการดำเนินงานอนุรักษ์ศิลปกรรมของชาติได้อย่างชัดเจน

ปัจจุบันสมาคมฯ ยังมีโครงการประกาศเกียรติคุณผู้มีผลงานทางด้านการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมดีเด่น ซึ่งเป็นโครงการต่อเนื่องที่สมาคมสร้างสำนึกและสิ่งเสริมการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตย-

กรรมในสังคมไทยได้ในระดับที่น่าพอใจ

2) สมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม เป็นองค์กรเอกชนที่มีจุดประสงค์ในการดำเนินงานเพื่อการอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมโดยตรง สมาคมนี้มีทัศนะเกี่ยวกับโบราณสถานดังนี้[19]

2.1 สมาคมเห็นว่าโบราณสถานนั้นนอกจากจะเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่น่าภาคภูมิใจแล้ว ยังเป็นสิ่งแวดล้อมสำคัญอย่างหนึ่งของชุมชนในคติที่ว่า "สิ่งแวดล้อมสร้างมนุษย์ และมนุษย์สร้าง สิ่งแวดล้อม"

2.2 การอนุรักษ์โบราณสถานหมายถึง การอนุรักษ์ทางดำเนินชีวิตของชุมชนและเมือง บทบาทของการอนุรักษ์จึงเป็นการรักษาวัฒนธรรมของกลุ่มชน

2.3 การอนุรักษ์โบราณสถานตามข้อ (2.1) และ (2.2) นั้นเป็นการสร้างโอกาสให้คนปัจจุบันได้เปรียบเทียบวิถีทางการดำเนินชีวิตในปัจจุบันกับอดีต ซึ่งเป็นสิ่งที่จะช่วยให้สามารถแสวงหาทางดำเนินชีวิตที่ดีกว่าในอนาคต

2.4 การอนุรักษ์โบราณสถานจะเป็นวิธีการที่จะใช้ควบคุมอัตราการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลง อันเนื่องมาจากการพัฒนาทางเศรษฐกิจ

ทัศนะเกี่ยวกับโบราณสถานดังกล่าวเป็นแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างโบราณสถานกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์โดยเน้นว่า โบราณสถานในฐานะสิ่งแวดล้อมนั้นเป็นสิ่งที่มีอิทธิพลต่อการสร้างทัศนคติและการดำรงชีวิตซึ่งสามารถสร้างความสืบเนื่องของวิถีชีวิตในอดีตมายังปัจจุบันและส่งผลไปถึงอนาคตได้

ในปี พ.ศ. 2515 สมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมได้เป็นผู้ริเริ่มโครงการปรับปรุงและอนุรักษ์บริเวณเมืองเก่าของกรุงเทพมหานคร (เกาะรัตนโกสินทร์) ซึ่งเป็นโครงการที่มีจุดประสงค์ในการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในพื้นที่บริเวณคลองรอบกรุงอันเป็นตัวเมืองเก่าซึ่งได้ถูกเรียกว่า "หัวแหวนแห่งรัตนโกสินทร์" ต่อมาโครงการนี้ได้รับการพัฒนาเป็นโครงการกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งปัจจุบันอยู่ในความรับผิดชอบของคณะกรรมการโครงการกรุงรัตนโกสินทร์

3.2.3 การพัฒนาทางเทคนิค

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง กรมศิลปากรได้รับมอบหมายให้มีหน้าที่ในการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมของชาติมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 การทำงานในระยะแรกนั้นกรมศิลปากรยึดถือแนวทางในการรักษาโบราณสถานไว้ตามสภาพเดิมเท่าที่เป็นอยู่ และป้องกันมิให้เสียหายต่อไปโดยการค้ำจุนโครงสร้างเอาไว้ อันเป็นแนวทางที่สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศดำเนินการบูรณะโบราณสถานในแหลมอินโดจีนเป็นหลัก วิธีการเช่นนี้เรียกว่า "การค้ำยัน" ซึ่งเหมาะกับโบราณสถานที่เป็นหินหรือศิลาแลง แต่ไม่เหมาะกับโบราณสถานประเภทอิฐที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในประเทศไทย[20]

งานอนุรักษ์โบราณสถานที่เป็นงานบูรณะปฏิสังขรณ์เต็มรูปแบบได้เริ่มในปี พ.ศ. 2479 ได้แก่ โครงการบูรณะโบราณสถานที่สุโขทัยและพระนครศรีอยุธยา การบูรณะคราวนี้เป็นงานที่แสดงให้เห็นว่ากรมศิลปากรยังขาดช่างเทคนิคที่มีพื้นฐานความรู้ในการบูรณะที่เหมาะสม และผลงานในโครงการดังกล่าว เช่น การบูรณะพระเจดีย์ที่วัดพระศรีสรรเพชรก็เป็นงานที่ยังขาดความถูกต้องทางโบราณคดี

ในระหว่างปี 2505-2507 รัฐบาลฝรั่งเศสได้ให้ความช่วยเหลือรัฐบาลไทยในการบูรณะปราสาทหินพิมาย โดยผ่านทางองค์การสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ส.ป.อ.) ความช่วยเหลือในครั้งนั้นได้แก่การส่งผู้เชี่ยวชาญคือนายโกรสลิเยส์ โดยมีศาสตราจารย์ หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ เป็นผู้อำนวยการบูรณะ งานบูรณะปราสาทหินพิมายในครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ได้มีการบูรณะโดย

ใช้วิธีการบูรณะแบบอนัสติโลซิส (ANASTYLOSIS) คือการรื้อหินของเดิมออกทั้งหมดแล้วเสริมความมั่นคง จากนั้นจึงนำชิ้นส่วนที่รื้อออกประกอบเข้าไปให้โครงสร้างของอาคารอยู่ในสภาพสมบูรณ์[21]

อนึ่งรายงานเรื่อง "การซ่อมปราสาทหินพิมาย" ซึ่งนายโกรสลิเยร์ได้เขียนขึ้นนั้นก็เป็นรายงานที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการคิดอย่างละเอียดรอบคอบและอย่างเป็นระบบในการวางแผนงานทางเทคนิคตั้งแต่ขั้นเริ่มต้นจนจบโครงการบูรณะ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2510 รัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งนายปีแอร์ ปิซาร์ด ซึ่งเป็นสถาปนิกเข้ามาในประเทศไทยเพื่อให้มาช่วยเหลือด้านจัดทำแผนที่และแผนผังการบูรณะปราสาทหินพิมาย ปีแอร์ ปิซาร์ด เป็นผู้มีความรู้เรื่องปราสาทหินพิมายอย่างลึกซึ้ง และผลงานของเขานับได้ว่าเป็นแบบอย่างที่ดีในการดำเนินงานบูรณะปราสาทหินแบบเขมร ดังนั้นจึงทำให้บทบาทของสถาปนิกในงานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมมีความเด่นชัดยิ่งขึ้น

ในส่วนของกรมศิลปากรนั้นก็ได้มีการปรับตัวอย่างมากในการดำเนินงานด้านการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในระหว่างปี พ.ศ. 2506-2520 และในช่วงเวลาดังกล่าวกรมศิลปากรได้ส่งข้าราชการในสังกัดไปฝึกอบรมในหลักสูตรต่าง ๆ ณ สถาบันระหว่างชาติว่าด้วยการอนุรักษ์ ซึ่งตั้งอยู่ ณ กรุงโรม ประเทศอิตาลี (ICCROM, ROME) ทั้งนี้เพื่อนำเอาเทคนิควิธีการที่ทันสมัยเข้ามาปรับปรุงการดำเนินงานของกรมศิลปากร

ในส่วนของงานภาคสนามนั้นกรมศิลปากรได้เริ่มปรับปรุงวิธีการทำงานในการอนุรักษ์ขึ้น เช่น ในการทำโครงการสำรวจขุดแต่งบูรณะโบราณวัตถุสถานที่เมืองเก่าสุโขทัย เมืองเก่ากำแพงเพชร และเมืองศรีสัชนาลัย ในปี พ.ศ. 2508-2512 นั้น ได้มีการสำรวจขุดค้นทางโบราณคดี การทำบันทึกหลักฐานในการบูรณะ และการตีพิมพ์รายงานการสำรวจขุดแต่งและบูรณะโบราณสถาน ซึ่งเป็นขั้นตอนและวิธีการทำงานที่ถูกต้อง และเป็นประโยชน์ในด้านวิชาการอย่างมาก

ในปี พ.ศ. 2519 กรมศิลปากรได้ริเริ่มโครงการบูรณะและปรับปรุงกลุ่มโบราณสถานที่สำคัญในรูปอุทยานประวัติศาสตร์ และได้เริ่มดำเนินการโครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยเป็นแห่งแรกในปี พ.ศ. 2520

โครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัยเป็นโครงการนำร่องซึ่งได้สร้างประสบการณ์ในด้านการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมหลายประการ ดังนี้

1. เป็นโครงการแรกที่ได้ดำเนินการตามแนวคิด "พื้นที่อนุรักษ์"

2. เป็นโครงการแรกที่ได้ดำเนินการตามแนวคิดการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน

3. เป็นโครงการแรกที่มีการวางแผนงานเป็นขั้นตอน มีการวางแผนแม่บทและเป็นโครงการที่อยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 4 และที่ 5 (2520-2529)

4. เป็นโครงการแรกที่ได้มีวิธีการทำงานแบบ "สหวิทยาการ" คือมีผู้มีความเชี่ยวชาญจากสาขาต่าง ๆ เข้ามาร่วมมือกันทำโครงการอนุรักษ์ เช่น นักโบราณคดี นักประวัติศาสตร์ศิลป สถาปนิก ภูมิสถาปนิก เป็นต้น

5. เป็นโครงการแรกที่ได้ทำให้รัฐบาลได้ตระหนักถึงศักยภาพของโครงการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรม ซึ่งสามารถส่งเสริมเศรษฐกิจของชุมชนได้

นอกจากนั้นแล้วประสบการณ์ที่สุโขทัยยังทำให้กรมศิลปากรได้ทราบถึงความจำเป็นในการพัฒนาความรู้ในด้านเทคนิคการก่อสร้างและวัสดุก่อสร้างแบบประเพณีของไทยอีกด้วย และต่อมาได้มีการริเริ่มนำเอาปูนแบบประเพณีของไทยมาใช้ในการอนุรักษ์เป็นครั้งแรกที่โครงการอุทยานประวัติศาสตร์พระนครคีรี

โครงการอุทยานประวัติศาสตร์อีกโครงการ

หนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงการพัฒนาความรู้และประสบการณ์ทางเทคนิคของคนไทยก็คือโครงการอุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้งซึ่งได้เริ่มโครงการตั้งแต่ปี 2474 และปรับเป็นโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ในปี พ.ศ. 2525 งานได้เสร็จสมบูรณ์เมื่อปี พ.ศ. 2531 นับว่าเป็นโครงการที่ใช้เวลาบูรณะเป็นเวลานานถึง 17 ปี และเป็นโครงการบูรณะปราสาทหินโดยใช้เทคนิค ANASTYLOSIS โครงการแรกที่ดำเนินงานจนเสร็จสมบูรณ์โดยช่างไทยทั้งสิ้น

ปัจจุบันกรมศิลปากรมีโครงการอุทยานประวัติศาสตร์อยู่ในความรับผิดชอบทั้งสิ้น 10 โครงการ เป็นโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ที่ได้ดำเนินการจนเสร็จสิ้นแล้ว 6 โครงการ และเป็นโครงการที่ยังดำเนินการอยู่ 4 โครงการ

ในเดือนธันวาคม 2534 โครงการอุทยานประวัติศาสตร์จากประเทศไทยได้รับการคัดเลือกจากคณะกรรมการพิจารณามรดกโลกให้ได้รับการขึ้นบัญชีเป็นแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมของโลก ได้แก่อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร และอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ซึ่งนับได้ว่าโครงการอุทยานประวัติศาสตร์นั้นเป็นโครงการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมที่ประสบความสำเร็จมากที่สุดของกรมศิลปากร

ในปี พ.ศ. 2528 กรมศิลปากรได้ประกาศใช้ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน ระเบียบนี้เป็นการวางหลักเกณฑ์ในการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย ทั้งนี้เป็นการดำเนินการตามที่ VENICE CHARTER ซึ่งเป็นหลักเกณฑ์สากลในการทำงานอนุรักษ์โบราณสถานได้เสนอแนะเอาไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2507 ว่า

".....ควรมีการวางหลักเกณฑ์เป็นมาตรฐานสากลเอาไว้เพื่อเป็นแนวทางในการทำงานสงวนรักษาและบูรณะปฏิสังขรณ์อาคาร โดยที่แต่ละประเทศก็จะต้องมีส่วนรับผิดชอบในการที่จะนำเอาแนวทางสากล ดังกล่าวไปปรับให้สอดคล้องกับกรอบวัฒนธรรมประเพณีของตน เพื่อเป็นหลักเกณฑ์ในการทำงานเฉพาะประเทศต่อไป....."

ฉะนั้นระเบียบของกรมศิลปากรดังกล่าว จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงความพยายามของกรมศิลปากรในการที่จะวางมาตรฐานในการทำงานให้มีความสอดคล้องกับมาตรฐานอันเป็นสากลอย่างมากที่สุด

4. สรุป

สิ่งที่สำคัญที่สุดของการพัฒนาการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมในประเทศไทยในระยะ 10 ปีแรก (2466-2475) ก็คือการที่ผู้นำของไทยมีรสนิยมและมีความเข้าใจในแนวคิดและแนวปฏิบัติของการอนุรักษ์อย่างถูกต้องและสอดคล้องกับแนวคิดหลักที่เป็นสากลอยู่ในเวลานั้น

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองงานอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมเริ่มเป็นรูปธรรมมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2478 เริ่มมีการขึ้นทะเบียนโบราณสถาน แต่ช่วงเวลาที่มีการพัฒนางานด้านการอนุรักษ์มากที่สุดนั้นอยู่ในช่วงเวลาราว พ.ศ. 2505-2520 เช่น มีการนำเอาเทคนิค ANASTYLOSIS มาใช้ในการบูรณะปราสาทหินพิมายในปี พ.ศ. 2507 เป็นต้น และโครงการบูรณะโบราณวัตถุสถานที่เมืองเก่าสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัย และเมืองเก่ากำแพงเพชรในระหว่างปี พ.ศ. 2508-2512 นั้น ได้มีการดำเนินงานที่มีความถูกต้องทางวิชาการมากขึ้น

ในปี พ.ศ. 2520 กรมศิลปากรได้เริ่มดำเนินการโครงการอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย ซึ่งเป็นการนำเอาแนวคิดทางการอนุรักษ์ที่ทันสมัยมาปฏิบัติ เช่น แนวคิดเรื่องพื้นที่อนุรักษ์ แนวคิดเรื่องการอนุรักษ์มรดกทางสถาปัตยกรรมเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน แนวคิดเรื่องการทำงานอนุรักษ์เชิงสหวิทยาการและยังเป็นโครงการที่มีการวางแผนงานที่ทันสมัย

องค์กรเอกชนได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในการอนุรักษ์มากขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว เช่น สมาคม

สถาปนิกสยาม สมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมเป็นต้น และในปี พ.ศ. 2515 สมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมได้เป็นผู้ริเริ่มโครงการปรับปรุงและอนุรักษ์บริเวณเมืองเก่าของกรุงเทพมหานคร (เกาะรัตนโกสินทร์) ซึ่งต่อมาได้รับการพัฒนาเป็นโครงการกรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นโครงการที่มีจุดมุ่งหมายและให้ผลทางปฏิบัติในการรักษาสภาพแวดล้อมของบริเวณเมืองเก่าของกรุงเทพฯ เป็นโครงการแรก

ต่อมาในปี พ.ศ. 2528 กรมศิลปากรได้ประกาศใช้ระเบียบกรมศิลปากรว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถานให้สอดคล้องกับหลักเกณฑ์สากลซึ่งปรากฏอยู่ใน VENICE CHARTER ตั้งแต่ปี 2507

ส่วนการที่อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย กำแพงเพชร ศรีสัชนาลัย และพระนครศรีอยุธยาได้รับการขึ้นทะเบียนโดย UNESCO ให้อยู่ในบัญชีมรดกโลกในปี พ.ศ. 2534 นั้น ย่อมแสดงให้เห็นถึงการยอมรับของนานาชาติต่อความพยายามในการสงวนรักษามรดกทางสถาปัตยกรรมของคนไทย ซึ่งได้มีพัฒนาการมาเป็นลำดับตลอดระยะเวลา 70 ปี

เชิงอรรถ

1. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เที่ยวเมืองพระร่วง,** พิมพ์ครั้งที่ 10 *(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยเขษม, 2521)* หน้า ค.
2. นิจ หิญชีระนันทน์, **"การอนุรักษ์อนุสรณ์และสถาน"**, เอกสารเลขที่ 0805 ในการสัมมนาล้านนาคดีศึกษา เสนอที่สหวิทยาลัยล้านนา วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 1-5 กุมภาพันธ์ 2529, หน้า 9.
และ กรมศิลปากร, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี *(กรุงเทพฯ : บริษัทหิรัญพัฒน์ จำกัด, 2533)*, หน้า 57-58.
3. ในครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 ได้มีการตื่นตัวในการพัฒนาแนวคิดและแนวปฏิบัติในการอนุรักษ์โบราณ-สถาน ในประเทศต่าง ๆ แถบยุโรปตะวันตกหลายประเทศ ได้แก่ ประเทศฝรั่งเศส ประเทศอังกฤษ ประเทศอิตาลี เป็นต้น
ในปี ค.ศ. 1883. CAMILLO BOITO สถาปนิกชาวอิตาเลียนได้ประกาศหลักการปฏิสังขรณ์เอาไว้ 4 ข้อ ข้อแรก มีความว่า *"โบราณสถานนั้นนอกจากจะมีคุณค่าสำหรับการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมแล้ว ยังเป็นหลักฐานที่ใช้แสดงประวัติศาสตร์ของประชาชนและของประเทศชาติ จึงสมควรได้รับความเคารพ มันย่อมเป็นการหลอกลวงและการกระทำที่ผิดถ้าจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นบนโบราณสถาน* (โปรดดู กรมศิลปากรทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 89)
4. WALTER F. VELLA, CHAIYO., P. 205.
5. WALTER F. VELLA, CHAIYO., P. 205.
6. กรมศิลปากร, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 92.
7. กรมศิลปากร, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 59.
8. โปรดดูรายละเอียดจาก กรมศิลปากร, ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเล็ก ณ สงขลา จ.ช., จ.ม., ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม วันที่ 29 เมษายน 2516, หน้า 4-17.
และ กรมศิลปากร, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 92-94
9. น่าสังเกตว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงปาฐกถาเรื่องสงวนของโบราณนี้ในปี พ.ศ. 2473 หรือ ค.ศ. 1930 ซึ่งเป็นช่วงเวลาก่อนหน้าที่จะมีการประกาศ ATHENS CHARTER ในปี ค.ศ. 1931 กฎบัตรเอเธนส์นี้เป็นหลักการของการปฏิสังขรณ์โบราณสถานซึ่งได้ถูกกำหนดขึ้นโดยที่ประชุมนานาชาติด้านการปฏิสังขรณ์ที่กรุงเอเธนส์ ประเทศกรีซ ในปี ค.ศ. 1931 นั้น และเป็นหลักการที่ใช้แนวทางในการปฏิสังขรณ์ตามแนวคิดของ CAMILLO BOITO เป็นหลัก แนวคิดของสมเด็จกรมพระยา-ดำรงราชานุภาพในเรื่องของการสงวนรักษาโบราณสถานนั้นมีความคล้ายคลึงกับแนวคิดของ CAMILLO BOITO อยู่มากแต่มีความก้าวหน้าในส่วนที่มีแนวคิดในเรื่องของการรักษาสิ่งแวดล้อมในบริเวณซึ่งเป็นที่ตั้งของโบราณสถานนั้นด้วย *(โปรดดู กรมศิลปากร ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ การอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 89)*

10. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงยกตัวอย่างกรณีชาวเมืองเพชรบุรีรื้อโบสถ์โบราณของวัดพลับพลาชัย เพื่อสร้างโบสถ์หลังใหม่ โดยที่โบสถ์หลังเดิมนั้นมีลวดลายปูนปั้นเป็นภาพเรื่องพระพุทธประวัติ-เมื่อเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ซึ่ง ".....เป็นสิริของวัด....." และที่สุดแล้วก็ได้ถูกทำลายลงไปพร้อมกับโบสถ์หลังเดิม *(โปรดดู กรมศิลปากร, ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ, หน้า 12-13).*
11. กรมศิลปากร, ปาฐกถาเรื่องสงวนรักษาของโบราณ, หน้า 12.
12. อ้างจาก สุดจิต สนั่นไหว, **"การออกแบบสถาปัตยกรรม วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม"** *(วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536), หน้า 227.*
13. อ้างอิงจาก สุดจิต สนั่นไหว, **"การออกแบบสถาปัตยกรรมวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม"**, หน้า 232.
14. กรมศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, จดหมายเหตุการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม, หน้า 83 *(อัดสำเนา)*
15. กรมศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, จดหมายเหตุการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม, หน้า 84 *(อัดสำเนา)*
16. กรมศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, จดหมายเหตุการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม, หน้า 94 *(อัดสำเนา)*
17. งบประมาณในการปฏิสังขรณ์นั้นคณะกรรมการฯ ได้ประมาณการเอาไว้เป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น 600,000 บาทเศษ (หกแสนบาทเศษ) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชศรัทธาทรงอุทิศพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ 200,000 บาท และรัฐบาลอนุมัติเงินงบประมาณแผ่นดินให้จำนวน 200,000 บาท ส่วนที่ยังขาดอยู่จำนวน 200,000 บาทเศษนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศบอกบุญเรี่ยไรจากพระบรม-วงศานุวงศ์ ข้าราชการ พระภิกษุสงฆ์และประชาชนทั่วไป
{กรมศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, จดหมายเหตุการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม, หน้า 87 (อัดสำเนา)}
18. เฟื่อ หริพิทักษ์, **"ภาพเขียนในหอพระไตรปิฎกวัดระฆัง"**, *(กรุงเทพ : ไทยวัฒนาพานิช, 2512),* หน้า 1
19. อุรา สุนทรศารทูล, การสัมมนาอภิปรายทางวิชาการเพื่อจัดทำร่างกฎบัตรแนวทางมาตรฐานแห่งชาติว่าด้วยการศึกษา การอนุรักษ์ และการบริหารงานโบราณคดีครั้งที่ 4 มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ, กุมภาพันธ์ 2534, (เทป)
20. กรมศิลปากร, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติการอนุรักษ์อนุสรณ์สถานและแหล่งโบราณคดี, หน้า 94-95
21. กรมศิลปากร, อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย *(กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, 2532)* และ
โกรสลิเยร์, การซ่อมปราสาทหินพิมาย, *(กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2506)* หน้า (ก).